

РОЗДІЛ 6

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.97/.99:340.113(477)

АДВОКАТУРА ТА СУДОВА ВЛАДА: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА ПРИНЦИПИ ВЗАЄМОДІЇ

ADVOCACY AND JUDICIARY: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND PRINCIPLES OF INTERACTION

Сердюк В.В.,

д.ю.н., професор, заступник керівника апарату

Вищій спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ

У статті досліджується роль та значення інституту адвокатури у сфері діяльності судової влади. Аналізуються міжнародно-правові стандарти, що регулюють взаємини між адвокатурою та судовою владою, принципи їх взаємодії. Розглядаються питання монополії адвокатури на здійснення захисту та представництва інтересів осіб у судах, принцип доступності правової допомоги.

Ключові слова: адвокатура, право на правову допомогу, доступність правосуддя, судова влада.

В статье исследуется роль и значение института адвокатуры в сфере деятельности судебной власти. Анализируются международно-правовые стандарты, регулирующие взаимоотношения адвокатуры и судебной власти, принципы их взаимодействия. Рассматриваются вопросы монополии адвокатуры на осуществление защиты и представительства интересов лиц в судах, принцип доступности правовой помощи.

Ключевые слова: адвокатура, право на правовую помощь, доступность правосудия, судебная власть.

The article examines the role and importance of the advocacy institution in the field of judiciary. The international legal standards, governing the relationship between the advocacy and the judiciary, the principles of their interaction are analyzed. The issues of the advocacy monopoly to implement protection and to represent the persons' interests in courts, the principle of legal aid accessibility are considered.

The article investigates the problems of a place and a role of the Bar at the present stage of building a civil society in Ukraine. The essence of the Bar is that at the same time it is an integral part of the judicial system, the Institute of the state. As it is impossible to build a legal state without highly qualified and independent advocacy, also independent justice is possible only under the condition, that the function of justice will be kept by the implementation of the constitutional right of each person to freely choose a defender of their rights. Dual position of the Bar in the structure of social relations due to the nature of the functions assigned to it by the society and the state, allows it to bind together the society interests in the state court system, to establish equilibrium between them. Therefore it is necessary to improve the system of interaction and cooperation between the state and the legal profession in general and one of the elements of the system of such interaction is the relationship between the legal profession and the judiciary.

Key words: advocacy, legal aid right, justice accessibility, judicial authority.

Визнання тісного зв'язку адвокатури і судової влади, а також того, що надання адвокатами професійної правової допомоги є необхідною умовою реалізації судового захисту прав і свобод особистості ставить ряд питань взаємодії адвокатури та суду. Ці питання можуть мати як правовий, так і морально-психологічний характер. У будь-якому випадку відповідь на них може мати значення і для функціонування та перспектив розвитку як адвокатури, так і судової влади.

Питання правового статусу інституту адвокатури та його взаємовідносини з органами державної, в тому числі і судової влади, в тій чи іншій мірі розглядалися у працях зарубіжних та вітчизняних науковців. Окремим аспектам цієї проблематики присвячували свої праці: Є. Бова, О. Бойков, Т. Варфоломеєва, Є. Васильовський, Т. Вільчик, І. Гловацький, В. Гончаренко, С. Гончаренко, А. Козьмін, А. Кучерена, С. Лібанова, С. Прилуцький, С. Сафулько, О. Святоцький, Л. Тацій, П. Хотенець, Д. Фіолевський, І. Ярчих, О. Яновська та інші вчені. Утім, по-перше, більшість досліджень було проведено до прийняття Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» 2012 року, а, по-друге, багато питань є не вирішеними та потребують наукового дослідження.

Метою статті є дослідження міжнародно-правових стандартів та основних принципів взаємодії інституту адвокатури та інституту судової влади в Україні.

Одним з головних орієнтирів розвитку будь-якої сучасної держави є визнання пріоритету людської особистості,

її прав і свобод. Судова влада є центральним елементом захисту прав і свобод людини, найважливішою силою, яка стримує і зрівноважує інші гілки влади, служить запорукою відповідності законів, прийнятих законодавчою владою, дій, здійснюваних виконавчою владою, додержання прав людини, закріплених на рівні міжнародних документів, дотримання верховенства права [1]. Незалежна судова влада, основним призначенням якої є захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави шляхом своєчасного, ефективного і справедливого вирішення правових спорів на засадах верховенства права, є однією з важливих ознак правової держави, без якої неможливо її існування.

Разом з тим, станом на 31 листопада 2014 року Україна займала перше місце за кількістю справ, які перебувають на розгляді Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). У 2013 році ЄСПЛ розглянув 69 заяв громадян України, у 65 з яких судді вбачали хоча б одне порушення прав (94% від загальної кількості). Зокрема, 19 з них стосувалися права на справедливий публічний розгляд справи судом (більше таких порушень тільки в РФ – 25 зі 129). Такий високий відсоток порушень положень Європейської Конвенції з прав людини та основних свобод взагалі характерний тільки для двох із 47 країн-членів Ради Європи – РФ і України, на яких припадає близько 30 відсотків з усієї кількості заяв, розглянутих ЄСПЛ за рік. Характерним є також те, що з усіх заяв, поданих громадянами Укра-

їни до ЄСПЛ, у половині було визнано порушення права на справедливий публічний розгляд справи судом [2].

Основоположний принцип кожної правової системи полягає у тому, що вона повинна гарантувати реально діюче право на рівний доступ до правосуддя. Саме тому необхідною ознакою правової держави сьогодні визнається доступність правосуддя. Поряд із принципом незалежності судової влади принцип вільного доступу до правосуддя природним чином складає основу сучасної концепції справедливого, або належного правосуддя. Так, одним з пріоритетних напрямків розвитку судової влади України визначається, зокрема, забезпечення: доступності правосуддя; справедливої судової процедури; ефективності судового захисту.

Юридична допомога – невід’ємна частина правосуддя, саме правова (юридична) допомога становить один із основоположних інструментів додержання прав людини у кожній державі. За своєю конституційною природою і соціально-правовим змістом інститут правової (юридичної) допомоги знаходиться у тісному взаємозв’язку з інститутом судової влади.

Конституційне право на правову допомогу професійного адвоката (ст. 59 Конституції України) справедливо відносять до основних конституційних гарантій права на доступ до правосуддя, яке, в свою чергу, є невід’ємною складовою права на судовий захист (ст. 55 Конституції України). Ефективність останнього значною мірою обумовлюється і рівнем правової допомоги, яка надається адвокатами.

Як справедливо відмічає Т. Морщакова, право на допомогу професійного юриста – одна з процесуальних гарантій, що сприяє забезпеченню справедливого судового розгляду [3, с. 214]. Слід підтримати думку й про те, що право на отримання правової допомоги є гарантією забезпечення не лише прав і законних інтересів учасників судочинства, а й суспільства і держави в цілому [4, с. 724].

Міжнародні акти, що закріплюють права людини, обґрунтовано пов’язують правову допомогу адвокатів з правом кожного на судовий захист. Як відмічається у Висновку № 16 (2013) Консультативної ради європейських суддів про відносини між суддями та адвокатами від 15 листопада 2013 року, судді та адвокати відіграють різні ролі в судовому процесі, проте внесок представників обох професій є необхідним для досягнення справедливих та ефективних рішень в усіх судових процесах відповідно до закону (п. 4). Судді та адвокати виконують спільно основоположний обов’язок, а саме – дотримання процесуальних норм і принципів справедливого судочинства (п. 10). У межах професійного обов’язку захисту прав та інтересів своїх клієнтів адвокати мають відігравати суттєву роль у справедливому здійсненні правосуддя (п. 6). Судді та адвокати мають співпрацювати задля задоволення потреб сторін (п. 17) [5].

Міжнародно-правові акти визнають, що адвокати виконують найважливішу функцію в захисті прав людини і в забезпеченні дотримання права на справедливий судовий розгляд поряд із суддями та прокурорами. Ці три професійні групи відіграють найважливішу роль у відправленні правосуддя та запобіганні безкарного порушення прав людини, у збереженні демократичного суспільства і дотриманні справжнього верховенства права. Адвокати є невідмінними учасниками процесу відправлення правосуддя, і, поряд із суддями і прокурорами, зобов’язані захищати права людини і принцип верховенства закону [6]. Адвокати, поряд із суддями і прокурорами, є одним із стовпів, на яких ґрунтуються права людини і принцип верховенства права. Адвокати виконують найважливішу функцію в захисті прав людини і в забезпеченні дотримання права на справедливий судовий розгляд за допомогою надання обвинуваченим належного захисту в суді. Саме становище адвокатів найкращим чином дозволяє оскаржувати в суді

національне законодавство, яке порушує основні принципи прав людини і верховенства права [1].

У рекомендаціях, викладених у Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень, зазначається, що стандарт якості судових рішень – це результат взаємодії між численними учасниками судової системи, у тому числі між суддями та адвокатами. Незалежність суддів має гарантуватися на найвищому законодавчому рівні. Незалежність адвокатів має гарантуватися таким самим чином, як відмічається у параграфі 7 Рекомендації CM/Rec (2010).

Судді та адвокати мають кожен свій перелік етичних принципів, однак низка етичних принципів є спільними і для суддів, і для адвокатів, наприклад, дотримання закону, професійна таємниця, честь та гідність, повага до сторін, професіоналізм, справедливість та взаємоповага. Параграф 5.3 Бангалорських принципів зазначає, що суддя має бути терпеливим, витриманим та ввічливим по відношенню до сторін, присяжних, свідків, адвокатів та інших осіб, з якими суддя співпрацює за посадою. Кодекс поведінки європейських адвокатів ССВЕ містить наступні принципи: адвокат завжди має належну увагу приділяти справедливому розгляду справи в суді. Адвокат, підтримуючи належну повагу та ввічливість по відношенню до суду, повинен захищати інтереси клієнта гідно та безстрашно, незважаючи на інтереси адвоката чи на будь-які наслідки, які можуть настати для нього самого чи іншої особи. Адвокат не повинен ніколи свідомо надавати суду неправдиву інформацію або таку, що вводить в оману (параграфи 4.1, 4.2, 4.3 та 4.4).

Необхідність та роль адвокатури у сфері діяльності судової влади визначається і багатьма науковцями. Так, С. Прилуцький вказує, що саме адвокатура має бути надійною опорою судової влади та правосуддя [7, с. 237]. «Судова влада ... завжди потребувала адвокатури, що забезпечує конституційний принцип рівності сторін у змагальному судовому процесі», – стверджує С. Лібанова [8, с. 27]. Поряд із суддями і прокурорами адвокати є тією основою, на якій ґрунтується принцип верховенства закону та захисту прав людини [9, с. 11]. На думку В. Андрієвського, тільки повна взаємоповага судді та адвоката один до одного можуть призвести до істинного правосуддя [10, с. 27].

Науковцями доступність правосуддя розглядається в тісному зв’язку з таким філософсько-правовим поняттям, як справедливість. Доступність і справедливість – це стандарти, що втілюють напрацьований людством ідеальний образ судової влади. Виникнення права доступу до правосуддя як «самого основного права людини» пов’язане з усвідомленням того, що володіння правами без ефективних механізмів їх захисту позбавлене сенсу [11, с. 114]. Право на правову допомогу – це право настільки першорядної важливості, що всі інші права, які мають відношення до справедливого суду, можуть позбутися будь-якої цінності, якщо це право не буде дотримуватися [12]. Доступ до правосуддя – основний елемент кожної правової системи, право на юридичну допомогу – один з аспектів доступу до правосуддя та права на справедливий судовий розгляд. Воно відкриває двері в світ правосуддя для тих, чий соціально-економічний статус не дозволяє пробитися туди самому, – відмічає М. Кіку [13, с. 117].

Концепція справедливого судового розгляду містить критерії оцінки насамперед процедури судового розгляду, тобто процесуальної справедливості. Як відмічає Х. Карол, доступність правосуддя – конституційне право, метою якого є досягнення не тільки процесуальної справедливості, а й справедливості по суті справи [14, с. 117]. «Будь-який соціальний інститут, у тому числі право, не може бути справедливим без забезпечення його доступності, або можливості скористатися його перевагами,

адже тоді порушується ідея вільного й рівного розподілу соціальних благ», – вказує М. Капелетти [15].

Відсутність юридичної допомоги може піддати небезпеці саму ідею справедливого судового розгляду і права доступу до суду. Сторона в процесі має право бути проінформованою про пред'явлене їй обвинувачення, а також докази, які лежать в його основі. Вона також має право надавати власні докази і виступати у своїй справі в суді чи іншому органі, що приймає рішення у цій справі. Ефективне використання перелічених процесуальних прав припускає певний рівень юридичних знань та компетентності, важливими елементами якої є здатність аналізувати юридичні факти і надавати докази, великий досвід ведення справ тощо. Якщо у сторони немає необхідних навичок, вона потребує правової допомоги професійного юриста – адвоката. Право доступу до правосуддя закладено в самому понятті правосуддя. Як відмічає Д. Меннінг, суди – необхідний інститут демократичного суспільства, який повинен бути доступний всім членам суспільства [16].

Одним з невід'ємних елементів принципу верховенства права, що виділяється Д. Дізенхаусом, є реальний доступ до законів, який, як пише автор, не зводиться до оприлюднення законів, а передбачає, що люди повинні мати доступ до закону таким чином, щоб вони «могли розуміти, які обов'язки або права вони мають ... і відповідно з цим планувати свої справи». Логіка, що дозволяє пояснити зв'язок між принципом верховенства права і зобов'язанням держави забезпечити юридичну допомогу, полягає у тому, що «якщо держава приймає або змінює закони, які настільки складні, що багато з тих, на кого вони спрямовані, не повною мірою або зовсім не розуміють їх ні в теоретичному плані, ні в плані практичних можливостей їх використання, то закони, які на них розповсюджуються, не відповідають умовам публічності. Можливо, існує обов'язок держави будь-яким чином полегшити доступ до законів, зробивши його більш реальним» [17, с. 475].

Отже, реалізація права на правову допомогу являє собою один із основоположних інструментів додержання прав людини. Якщо в особі немає права на доступ до суду, то і право на справедливий судовий розгляд не має сенсу. Право на доступ до правосуддя є первинним по відношенню до права на справедливий судовий розгляд. Що стосується права особи на правову допомогу, то воно виступає основою для реалізації права на доступ до правосуддя. По відношенню ж до права на справедливий судовий розгляд право на правову допомогу – це його гарантія або специфічний аспект. Правова допомога, в свою чергу, повинна надаватися на відповідному професійному рівні та бути доступною.

Під доступністю правової допомоги розуміють фактичну інтегруючу характеристику стану системи правової допомоги в державі в цілому, в її окремих територіальних одиницях за характером і ступенем складності, трудомісткості, витратності та ефективності надання правової допомоги, у тому числі – безоплатної, кожному, хто її потребує.

Категорія доступної правової допомоги у своєму ідеальному втіленні включає в себе наступні елементи: обов'язкові – організаційна, процесуальна, професійна та інформаційна доступність і факультативні – матеріальна і географічна доступність. Реалізація принципу доступу до правосуддя вимагає також підключення таких механізмів, як правова освіта та інформованість населення, введення нових можливостей для надання правової допомоги, пов'язаних із застосуванням сучасних технологій (веб-консультації, участь адвоката у «електронному правосудді» тощо) [18, с. 161].

Проектом змін до Конституції України запропоновано нову ст. 1312, згідно з якою захист від обвинувачення та представництво в суді можуть здійснювати виключно адвокати. Монополія на здійснення захисту та представництва інтересів осіб у судах відповідає ст. 59 Конституції України, де чітко вказано, що для забезпечення права на

захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура. Слід виходити з того, що право на правову (юридичну) допомогу належить до конституційних гарантій як прав і свобод людини, так і правосуддя. Не випадково, саме допомога адвоката з усіх видів юридичної допомоги безпосередньо регулюється конституційними нормами, а право на інші види правової допомоги закріплене на рівні чинного законодавства. Встановлюючи монополію адвокатури на здійснення своїх повноважень у судах, держава в такий спосіб бере на себе обов'язок забезпечувати можливість ефективної реалізації конституційного права особи на правову допомогу. Адже виключно адвокати мають особливий допуск до професії та несуть дисциплінарну відповідальність за ненадання або надання неякісної правової допомоги [4, с. 721].

Прецедентна практика ЄСПЛ встановлює, що право на правову допомогу є передумовою існування та визначальною складовою ширшого за своїм обсягом та значенням права на доступ до суду, гарантованого ст. 6 Конвенції. У рішенні у справі «Ван Гейсегем проти Бельгії» від 21 січня 1999 року Суд, зокрема, наголосив на переважному значенні забезпечення належного захисту обвинуваченого, визнавав право кожної особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального злочину, на ефективний адвокатський захист одним із атрибутів справедливого судового процесу. В свою чергу, доступність правосуддя є однією зі складових такого базового права, як право на справедливий судовий розгляд. Як вказав ЄСПЛ у іншій справі, не будучи абсолютним, право кожного обвинуваченого на ефективну допомогу адвоката, при необхідності безкоштовну, фігурує серед основних елементів справедливого судового розгляду, передбаченого п. 1 ст. 6 [19].

Стаття 6 (1) Конвенції Про захист прав людини і основоположних свобод вимагає надання правової допомоги у випадках, коли допомога юриста необхідна для забезпечення реального доступу до правосуддя або через те, що по певних категоріях справ юридичне представництво є обов'язковим за внутрішнім законодавством деяких держав-учасників, або в силу складності процесу. Так, у рішеннях Суду у справі Голдер проти Сполученого Королівства і справі Ейрі проти Ірландії йшлося про обставини, які, на думку заявників, перешкоджали доступу до правосуддя. Ці обставини пов'язані з неможливістю скористатися юридичною допомогою [19, с. 72]. Дія права на правову допомогу не обмежується тільки сферою кримінального судочинства. Права, передбачені п. 3 ст. 6 Європейської конвенції, є елементом загального поняття «справедливого судового розгляду», що охоплює і випадки «визначення цивільних прав і обов'язків» (наприклад, справа «Кемпбелла і Фелла проти Сполученого Королівства»).

У деяких випадках ЄСПЛ поширює гарантії справедливого судового розгляду (включаючи право на отримання безкоштовної правової допомоги), передбачені для підозрюваних, обвинувачених, на осіб, які притягуються до дисциплінарної або адміністративної відповідальності. Основним критерієм, на підставі якого дисциплінарне або адміністративне провадження може бути визнано аналогом кримінальної справи, є тяжкість покарання, яке може бути застосоване до людини у результаті такого розгляду. Досить суворим покаранням вважається, зокрема, позбавлення волі на кілька днів («Зайцев проти Латвії» від 31 червня 2007 року) або великий штраф («Озтюрк проти Німеччини» від 21 грудня 1984 року). Відповідно, обов'язок надати безоплатну правову допомогу може виникнути, наприклад, при розгляді справ про адміністративні правопорушення, за вчинення яких може бути призначено покарання у вигляді арешту. На такі категорії справ будуть поширюватися ті ж стандарти і принципи надання правової допомоги, які ЄСПЛ використовує стосовно допомоги захисника у кримінальних справах.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що за своєю конституційною природою і соціально-правовим змістом інститут правової (юридичної) допомоги, що надається адвокатурою, знаходиться в тісному взаємозв'язку з інститутом судової влади. Міжнародно-правові акти, що закріплюють права людини, обґрунтовано пов'язують правову допомогу адвоката з правом кожного на судовий захист та визнають, що адвокати виконують найважливішу функцію в захисті прав людини і у забезпеченні дотримання права на справедливий судовий розгляд поряд із суддями та прокурорами. Судді та адвокати мають кожен свій перелік етичних принципів, однак низка етичних принципів є спільними і для суддів, і для адвокатів.

Адвокатура з необхідністю включається в організовану державою систему захисту прав і свобод людини і громадянина, при цьому без адвокатури неможлива реалізація функцій правосуддя як основи гармонійного співіснування інтересів особистості, суспільства і держави.

Захист прав людини і громадянина (саме для цього створена адвокатура) набуває значення найважливішої публічної функції в державі, яка оголосила себе правовою. Встановлюючи монополію адвокатури на здійснення своїх повноважень у судах, держава в такий спосіб бере на себе обов'язок забезпечувати можливість ефективної реалізації конституційного права особи на правову допомогу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Международные принципы, касающиеся независимости и подотчетности судей, адвокатов и прокуроров : Практическое руководство. – Женева, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.refworld.org.ru/category/REFERENCE/ICJURISTS,,,52e64cf74.0.html>
2. Щорічний звіт про результати діяльності урядового Уповноваженого у справах Європейського Суду з прав людини за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : minjust.gov.ua/file/34905
3. Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) / кол. авторов ; под. ред. д. ю. н. Т. Г. Морщакковой. – Москва : Мысль, 2012. – 584 с.
4. Вільник Т. Б. Адвокатура у системі судочинства / Т. Б. Вільник // Судова влада : монографія / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, І. В. Назаров та ін. – Харків : Право, – 2015. – С. 707–744.
5. Основные принципы, касающиеся роли юристов (приняты восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, Гавана, 27 августа – 7 сентября 1990 г.) // Собрание международных документов «Права человека и судопроизводство». – М., 2002.
6. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів : незалежність, ефективність та обов'язки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a38
7. Прилуцький С. В. Громадянське суспільство в механізмі судової влади та правосуддя : теоретико-правовий аспект / С. В. Прилуцький // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 236–242.
8. Либанова С. Э. Адвокатура в механизме обеспечения прав человека в Российской Федерации : конституционно-правовое исследование : автореф. дисс...на соискание уч. степени докт. юрид. наук по спец. : 12.00.02 «конституционное право ; муниципальное право» / С. Э. Либанова // Екатеринбург, 2013. – 58 с.
9. Шакиров Т. Р. Международные стандарты независимости адвокатуры / Т. Р. Шакиров // Евразийская адвокатура. – 2013. – № 06. – С. 7–11.
10. Андреевський В. В. Організація діяльності адвокатури / В. В. Андреевський. – Київ : Видавництво Київського університету права, 2008. – 48 с.
11. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : Дис. канд. юрид. наук за спец. : 12.00.10 / О. М. Овчаренко. – Харків, 2007. – 249 с.
12. Ісакова В. М. Право на правову допомогу як елемент принципу доступності правосуддя / В. М. Ісакова // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 404–410 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12ivmpdp.pdf>
13. Кіку М. Право на юридическу допомогу в гражданском судопроизводстве : обоснование с позиций принципа верховенства прав человека / М. Кіку // Сборник докладов «Бесплатная юридическая помощь и обеспечение доступа к правосудию в России». – Москва, 2010. – С. 108–136.
14. Harlow Carol. Access to Justice as a Human Right : The European Convention and European Union / Carol Harlow. – 2011. – P. 189.
15. Cappelletti M. Access to Justice : The Worldwide Movement to Make Rights Effective : A General Report // Access to Justice. Vol. I : A World Survey / Ed. by M. Cappelletti, B. Garth. Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1978. – P. 5–129.
16. Manning D. S. Development of Civil Legal Aid System – Issues for Consideration : Paper prepared for the 2nd European Forum on Access to Justice held in Budapest on February 24–26, 2005 / D. S. Manning. – P. 11–27.
17. Dyzenhaus D. Normative Justifications for the Provision of Legal Aid / D. Dyzenhaus // Report of the Ontario Legal Aid Review : A Blueprint for Publicly Funded Legal Services. – Toronto, 1997. – Vol. 2. – P. 475.
18. Вільник Т. Б. Адвокатура як форма реалізації державних гарантій права на правову допомогу в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави / Т. Б. Вільник // Права та свободи людини і громадянина : механізм їх реалізації та захисту різними галузями права : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Братислава, 19-20 вересня 2014 р.). – С. 160–163.
19. Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / М. Де Сальвіа. – СПб, 2004. – 1072 с.